

Колос і Час

Юрій Кочубей

“ЄВРАЗІЙСТВО” ТА “АЗІАТСЬКИЙ РЕНЕСАНС”: ЕВОЛЮЦІЯ Й ДОЛЯ ДВОХ КОНЦЕПЦІЙ

У листі до мене від 26 серпня 1996 р. літературознавець Г.Костюк (1902–2002) писав: “Давно я прочитав у “Літ. Україні” Вашу добру статтю про євразійську візію російської еміграційної філософії. Боком Ви зачепили українську візію азійського ренесансу М. Хвильового. Це моя болюча тема. Ви підійшли до неї дуже правильно. Але то не було місце, щоб поглибити ту проблему. Якби Ви колись звернули увагу на цю тему, то це був би великий вклад в українську науку. Бо Ви маєте правильний ракурс бачення цієї проблеми”¹. Тож цю статтю можна вважати хоча б частковим виконанням адресованого мені “заповіту” Григорія Олександровича Костюка.

У наші дні термін “євразійство” не сходить зі шпальт газет. Коли це явище виникло? Формально — 1921 року. Саме тоді група російських інтелектуалів-емігрантів видала в Софії збірку під назвою “Исход к Востоку”². В різних столицях Європи вони друкували свої монографії і статті в періодичних виданнях, а з другої половини 20-х рр. минулого століття в Парижі стала виходити газета “Евразиец”. Головними дійовими особами в “євразійському русі” були у той час мододі й активні інтелектуали: географ П.М. Савицький (1895–1968), музикознавець П.П.Сувчинський (1892–1985), філософи і теологи Г.В.Флоровський (1893–1979), А.В.Карташов (1875–1960) і Л.П. Карсавін (1882–1952), відомий лінгвіст князь М.С.Трубецькой (1890–1938), серед них і наші земляки — історик Г.В. Вернадський (1887–1973) (син великого батька), той же П. Савицький.

Але корені євразійства глибші. Відомо, що в XIX ст. ідейна боротьба в Росії характеризувалася протистоянням “слов’янофілів” і т.зв. “західників”. Обидві течії суспільної думки вирішували питання про ставлення до Європи, своєрідні думки висловлювали Ф.Достоевський (“росіянин не тільки європеєць, а й азіат”), М.Данилевський і К.Леонтьєв. І лише наприкінці XIX ст. у зв’язку з першими важливими сутичками європейців, за участі й Російської імперії, з азійськими країнами — Китаєм і Японією, з’явилося в умах росіян якесь, як кажуть, невиразне відчуття загрози зі Сходу. До того Росія мала справу з розрізненими племенами Кавказу та слабкими феодальними державами Центральної Азії.

Першою реакцією на появу Азії у новій якості став страх, який найяскравіше виявився у творчості В.Соловйова (1853–1900), що він, як вважають, пророчо відчув східну загрозу християнській цивілізації. При цьому згадують передусім його вірш “Панмонголізм”, написаний 1 жовтня 1894 року, який нібито напророкував поразку Росії у війні з Японією.

¹ Зберігається в особистому архіві автора.

² Исход к Востоку. — М., 1997.

В.Соловйов писав:

От вод малайских до Алтая
Вожди с восточных островов
У стен поникшего Китая
Собрали тьмы своих полков

Как саранча, неисчислимы
И ненасытны, как она,
Нездешней силою хранимы,
Идут на север племена.

О Русь! Забудь былую славу:
Орел двуглавый сокрушен,
И желтым детям на забаву
Даны клочки твоих знамен.

Смирится в трепете и страхе,
Кто мог завет любви забыть ...
И третий Рим лежит во прахе,
А уж четвертому не быть!³

Але ще 1890 року вийшла у світ його стаття “Китай і Європа”⁴, де прямо йдеться про небезпеку зі Сходу. Правда, автор ґрунтується не на даних науки, а на відчуттях. Нашестя азіатів пророкував він і у відомому творі “Коротка повість про Антихриста” (1900). До речі, його візію зреалізував у своєму сатиричному фільмі “Китайці в Парижі” (1974) французький кінорежисер Ж.Янн. А пророцтво подав без посилання на автора московський галерист Марат Гельман у своєму, з дозволу сказати, “художньому” витворі “Ісламський проект”, який є не що інше, як політична провокація⁵.

Тема “жовтої небезпеки” у прямому і переносному значенні (дикі сили революційної руйнації) виявилася у творчості цілого ряду інших російських письменників і публіцистів. Найяскравіше це знайшло вияв у відомому романі А.Бєлого “Петербург” (1913–16), де весь час фігурує жовтий колір та образ Дракона, що ніби символізують потаємних ворогів Росії і, насамперед, нащадка туранців сенатора Аполлона Аблеухова. Монгольські риси має й терорист Ліппанченко. Бєлий теж пророкує величезне нашестя азіатських орд. Він пише: “Кинуться з місць своїх в ці дні всі земні народи; битва (в оригіналі – брань. – Ю.К.) велика буде, – битва, небачена у світі: жовті полчища азіатів, посунувши з насиджених місць, обагрять поля європейські океанами крові; буде, буде Цусіма! Буде – нова Калка [...] Під монгольською тяжкою п’ятою опустяться європейські береги, і під цими берегами закучерявиться піна”⁶. Олександр Блок у ці роки (1908–1909) написав у такому ж дусі цикл “На полі Куликовім”.

Послідовники В. Соловйова виступають як противники Заходу, який не хоче і не може протистояти Сходові, що загрожує християнській цивілізації.

Після революції 1917 р. ідея “панмонголізму” зазнала, як пише швейцарський вчений Ж. Ніва, “найдивнішої метаморфози”, вона була “вивернута, як рукавичка”⁷ і з’явилася у вигляді ідеї “скіфства”, яку кілька російських письменників презентували, насамперед, у двох збірниках (1917 і 1918 рр., СПб) під назвою “Скіфи”. Прихильники “скіфства” – а серед них були відомі особи – А.Бєлий, Р.Іванов-Разумник, В.Брюсов, філософ Л. Шестов – намагалися у свій спосіб ідентифікувати Росію зі Сходом. Найкраще висловив ідеї “скіфів” О. Блок у своєму відомому вірші “Скіфи” (1918). У ньому Росія виступає як спадкоємиця своїх войовничих “скіфських предків”, тепер охоплених революційним поривом, вона вже не буде, як раніш, захищати собою Європу від “орд”, а навпаки – допоможе зламати хребет “старому світові”, якщо він посміє стати на шляху переможної революції.

³ Соловьев В. Стихотворения и шуточные пьесы. – Ленинград, 1974. – С. 104–105.

⁴ Цікавий аналіз її дав французький вчений Д. Савілі у статті “Дракон, гидра и рыцарь”. Див.: Новый мир. – 1996. – № 2. – С. 187–193.

⁵ Десятерик Д. Ісламський проект: посмішка жаху // День. – 2001. – 27 жовтня.

⁶ Бєлий А. Петербург. – М., 1981. – С. 99.

⁷ Nivat G. Du “Panmongolisme” au “Mouvement eurasiatique”. Histoire d’un thème littéraire // Cahiers du monde slave et soviétique.–1966.–vol. VII.–No 3. – PP. 460–478.

Мильоны — вас.
Нас тьмы, и тьмы, и тьмы.
Попробуйте, сразитесь с нами!
Да, скифы — мы! Да, азиаты — мы,
С раскосыми и жадными очами!

.....
Мы широко по дебрям и лесам
Перед Европою пригожей
Расступимся! Мы обернемся к вам
Своею азиатской рожей!

Но сами мы — отныне вам не щит,
Отныне в бой не вступим сами,
Мы поглядим, как смертный бой кипит,
Своими узкими глазами!⁸

С.Городецький назвав цей вірш “громом над буржуазною Європою”⁹, а П.Кузнєцов — “євразійством відчаю”¹⁰. Виходило, що не Схід несе загрозу Європі, а скіфська Росія. Можна додати, що погляди “скіфів” збігалися з поглядами Леніна про революційний потенціал Азії та її важливу роль у майбутніх революціях.

Вже в першому збірнику “Скіфи” друкується написаний 1916 року вірш Валерія Брюсова “Мы — скифы”, але під заголовком “Древние скифы”, оскільки, на думку укладачів збірника, “скіфи” 1917 року мали б бути “буйнішими”:

Мы — те, об ком шептали в старину,
С невольной дрожью, эллинские мифы:
Народ взлюбивший буйство и войну,
Сыны Геракла и Ехидны — скифы.

Вкруг моря Черного, в пустых степях,
Как демоны, мы облетали быстро,
Являясь вдруг, чтоб сеять всюду страх:
К верховьям Тигра иль к низовьям Истра.

Мы ужасали дикой волей мир,
Горя зловеще, там и здесь, зарницей
Пред нами Дарий отступил, и Кир
Был скифской на пути смирен царицей.¹¹

Як не дивно, рафінований європєєць Блок виступає проти Європи, звинувачуючи її в захланності та єгоїзмі. А у скіфів, читай — у росіян, на його думку, “невичерпний запас душевного здоров’я в поєднанні з прагненням приєднатися до досягнень світової культури ...”¹². Роль Росії тепер — не бути щитом між Європою і Сходом, а “донести правду”, яку, за його розумінням, несе революція, оновлена Росія. І він погрожує Європі: якщо вона нападе на його революційну батьківщину, “якщо нашу революцію погубите, значить, ви вже не арійці більше. І ми широко відчинимо ворота на Схід... Ваші шкури підуть на китайські тамбурини... Ми варвари? Гаразд. Ми ї покажемо вам, що таке варвари. І наша жорстока відповідь — буде єдино гідною людини”¹³.

⁸ Блок А. Избранные произведения. — Ленинград, 1980. — С. 526, 528.

⁹ Городецкий С. Александр Герцен // Искусство. — 1921. — № 2. — С. 58.

¹⁰ Кузнєцов П. Евразийская мистерия // Новый мир. — 1996. — № 2. — С. 177.

¹¹ Брюсов В. Собрание сочинений. — М., 1973. — Т. II. — С. 248.

¹² Иванова Е.В. Блоковские “Скифы”: политические и идеологические источники // Известия АН СССР. — Серия литературы и языка. — 1988. — Т. 47. — № 5. — С. 428.

¹³ Блок А. Дневники. — М., 1989. — С. 260–261.

Без сумніву, ідеї про “стомлену” Європу відповідають тому, що писав О.Шпенглер (1880–1936) у своєму “Присмерку Європи”, що з’явився німецькою мовою в 1918–1922 рр.

Багато писали в такому ж ключі Р.В. Іванов-Разумник (“Великий Пан”, “Россия и Иннония”). А. Бєлий (“Восток или Запад?”, “На перевале”), намагаючись зрозуміти смисл революції, що смерчем промчала над Росією.

В усякому разі, на даному етапі вони її бачать очисною, оновлювальною силою. Але дуже швидко перед лицем реальності більшовизму минає інтелігентське захоплення і ті, що буйствували по-скіфському (Блок, правда, на той час уже помер), повернулися до старих християнських цінностей і європейського сприйняття дійсності.

Українська культура теж у свій спосіб прилучилася до “скіфських” ідей. У журналі “Семафор у майбутнє” (1922, № 1) з’явився написаний у попередньому році “Аерокоран” Гео Шкурупія. У ньому йдеться про “всесвітню Комуни”, збудовану “нащадками Варварів, Скіфів, Готів і Гуннів”. Назва твору очевидно перегукується з назвою книжки О. Кусікова “Коевангелиеран”.

Питання про відносини Росії зі Сходом, про те, що ж таке Росія – Європа чи Азія – було поставлено. І на нього треба було відповісти. І тут якраз в Європі на сцену вийшли “євразійці” (емігранти) і заявили, що Росія є водночас і Європа і Азія (Євразія), що в російській культурі важливе місце посідає “туранський” елемент, що існує особлива ареальна культурно-історична єдність багатьох національних культур Російської імперії, їх особливий сплав, і що росіянам географічно детерміновано й історією призначено “організувати євразійський простір”. Вони заснували у 1923 р. своє “Євразійское издательство”, видавали у Празі “Євразійскую хронику”, а в Берліні (потім у Парижі) – “Євразійский временник”, в Парижі видавали газету “Євразиец”.

Деякі праці “євразійців” і справді були цікавими: вони вводили в науковий обіг нові погляди щодо стосунків східних слов’ян, а пізніше російського народу, з народами Сходу, зокрема, тюркськими. Бажання розглядати хід історії Росії не лише з погляду західноєвропейського, а й беручи до уваги її тісні зв’язки з Азією, було слушним і відкривало можливості для плідних досліджень з історії, порівняльної культурології народів, що входили до її складу в ті чи інші періоди.

Але “євразійство” стало не лише історичною школою, а й геополітичною доктриною. Слід пам’ятати, що 20-і роки минулого сторіччя були періодом розробки відомих геополітичних “конструкцій” у Німеччині й Італії та становлення тоталітарних режимів у ряді європейських країн, зокрема й у Радянському Союзі. Прояви цілої низки далеких від ідеалів демократії ідей знаходимо і в писаннях російських “євразійців”. У пошуках аргументації для збереження існування “єдиної, неподільної” імперії вони звернулися до означення “Євразія”, яке досі використовувалося тільки в географії та геології. “Євразійство” мало на меті також приглушити роздратування розбурханих революцією “іногородців” у зв’язку з непомірною експлуатацією слов’янофільських ідей у дореволюційній Росії. (На маргінесі зазначимо, що і в наші дні басчки про “євразійську єдність” проходять набагато краще в середовищі наших центральноазіатських братів, ніж могли б пройти вивірені “постулати” про вселенську історичну роль “Святої Русі” та “народ-богоносець”). Вочевидь, “євразійці” давали зрозуміти Заходові, що для нього при збереженні імперії Росії-Євразії, певна річ, відпадала б загроза. Це мало заспокоїти західних політиків.

Оскільки трохи пізніше радянська влада реалізувала найамбітніші плани “євразійців”, вони поступово перейшли на советофільські позиції, а дехто й до

співпраці з органами ДПУ. Далі, у тридцяті роки, вони зовсім зійшли з політичної арени. Їх концепція відродилася наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст., коли імперія знову стала перед загрозою розвалу. Ідея необхідності та історичної детермінованості існування такої держави й досі експлуатується тими, хто виступає за відновлення Російської імперії.

Слід також сказати, що імперські заміри щодо Євразії перед Першою світовою війною з'явилися і в Туреччині. Історико-географічні “аргументи” використовувалися в данному випадку для виправдання ідеї про створення держави “Великого Турану”, яка об'єднувала б усі тюркомовні народи, знову ж таки — на просторах Євразії. У російському емігрантському середовищі були й такі, хто пробував, як писав Є.Маланюк, “побудувати для Росії теорію вже *чистого* (підкр. Є.Маланюка. — Ю.К.) азійства”. (Йшлося про публікацію В.Н. Іванова “Мы” (Харбін, 1926)¹⁴.

Сьогодні геополітична доктрина “євразійства” по суті є доктриною зовнішньої політики Російської Федерації і користується великою популярністю в інтелектуальних колах цієї країни, про що свідчать існування цілого ряду відповідних організацій та асоціацій, низка видань і перевидань євразійської класики, періодичні видання, і, взагалі, значне поширення думок поборників цієї концепції, яких називають “неєвразійці”. Їхнім родоначальником був, як вважають, відомий історик Лев Гумільов (1912—1992), хоча він сам у чисту політику не втручався.

Бурхливі події в Азії, серія антиколоніальних повстань, ленінське вчення про Азію як резерв революційного руху знайшли своє відбиття і в українській суспільній думці у вигляді візії М. Хвильового (1893—1933) про “азіатський ренесанс”, його майбутній тріумф і визначну роль України, що як молода революційна країна мала б стати провідною силою у творенні нового мистецтва на базі досягнень класичної європейської культури. “За свідченням сучасників, — пише Г.Костюк, — Хвильовий випередив чи переріс свою добу на багато часу... Теорія “азіатського ренесансу” одна з багатьох тез Хвильового, яку певна частина сучасників не прийняла, а панівна влада скваліфікувала як зухвалу ревізію і відхід від основних постулатів марксизму”¹⁵.

Якщо концепція “євразійців” мала відверто політичне спрямування, то візія М.Хвильового стосувалася, як він, виправдовуючись, заявляв, тільки культури. У формуванні його концепції важливу роль відіграла, безумовно, згадана книга О. Шпенглера, яка пророкувала загибель західної буржуазної цивілізації, а також погляди “євразійців” на пов'язаність долі Росії (СРСР на той час) з долею Азії.

1925 року М. Хвильовий виступив із серією памфлетів, в яких гостро критикував тенденції до увічнення третьосортності, провінційності української літератури, яка, на його думку, мала б самостійно, “без московського диригента”, виходити на світову арену. Розгорілася дискусія.

Перші три памфлети опубліковані того ж 1925 року у збірці під назвою “Камо грядеши?” (Харків). Вже у другому памфлеті “Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азіатського ренесансу в мистецтві” автор заявляє: “Отже, гряде могутній азіатський ренесанс у мистецтві...” і далі: “Говорячи про азіатський ренесанс, ми маємо на увазі майбутній нечуваний розквіт мистецтва в таких народів, як Китай, Індія і т.д. Ми розуміємо його, як велике духовне відродження азіатськи-відсталих країн. Він мусить прийти цей азіатський ренесанс, бо ідеї комунізму бродять примарою не так по Європі, як по Азії...”¹⁶. Але він не відкидає Європи: “Європа

¹⁴ Маланюк Є. Книга спостережень // Київ. — 1991. — № 6. — С. 124.

¹⁵ Костюк Г. Неопалима купина. (Роздуми редактора п'ятитомника М. Хвильового) // Слово. — Збірник 12. — Woodstock, Md. — 1990. — р. 140, 141.

¹⁶ Хвильовий М. Твори в 5 т. — Нью-Йорк; Балтимор; Торонто, 1983. — Т. IV. — С. 100.

— це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив “на закаті”, не та, що гниє, до якої вся наша ненависть. Це — Європа грандіозної цивілізації, Європа — Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса, і т.д., і т.п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азіатського ренесансу”¹⁷.

Наступного року вийшла друга збірка “Думки проти течії” і підготовлена третя — “Апологети писаризму”, яка мала вийти 1926 р., але не вийшла; не побачив світу і памфлет “Україна чи Малоросія?”, де проблеми національно-визвольної боротьби по суті відсунули мистецькі проблеми в тінь. Партійні ідеологи піддали цю працю нищівній критиці і не дозволили її публікації. Її знали з рукопису. Довгі роки текст її вважали втраченим і тільки чудом він віднайшовся і вперше з’явився в № 1 журналу “Слово і Час” за 1990 рік.

У цьому памфлеті Хвильовий захищає суверенні права України і розвиває своє бачення майбутнього, в якому велику роль відводить Азії. Він пише: “Азія знову виходить на широку історичну дорогу. Віковий тисячорічний відпочинок східного людського матеріалу — це період нагромадження енергії для всесвітніх універсальних завдань. І тільки ця енергія здатна вивести Європу із цивілізаційного періоду замирання третього типу культури. У цьому не може бути сумніву. Соціальний патос, яким горить сьогодні Азія, — не тільки перша ознака відродження нових грандіозних сил, але й ознака відповідності цих останніх четвертому типу культури...”¹⁸. А Україна (не Росія, яка, на його думку, заражена міщанством) йтиме в перших лавах творців нового, “четвертого типу мистецтва.” “... При чому ж тут Україна? — запитує він. — А при тому, що духовна культура більшовизму може яскраво проявитися тільки в молодих радянських республіках і в першу чергу під блакитним небом південносхідної республіки комун, котра завжди була ареною горожанських сутичок і котра виховала у своїх буйних степах тип революційного конкістадора. З одного боку, наша Євразія завжди стояла далеко від третьої культури, і пробудження азіатської енергії є пробудженням і її енергії. Більше того, оскільки Євразія стоїть на грані двох великих територій, двох енергій, поскільки авангардом четвертого культурно-історичного типу виступаємо ми ...”¹⁹.

Цілком погоджуємось із Ю.Шевельовим (1908—2002), який писав про памфлети Хвильового: “Беручи їх на тлі світовому, не можна не позначити примхливого і вкрай еkleктичного поєднання елементів марксизму, зокрема Ленінових поглядів на прийдешню роллю колоніальних націй (до речі, в Харкові у видавництві “Пролетарий” 1924 року вийшла брошура — збірка статей і промов: Н.Ленін “Восток и революция”, багато уваги Сходу приділяли конгреси Комінтерну, все це мав знати М.Хвильовий. — Ю.К.) з елементами шпенглеріанства (теорія циклічності, хоч Хвильовий як — бодай у намірі — марксист застерігає, що в протилежність Шпенглерові він застосовує теорію тільки і виключно до мистецтва), російського євразійства і, нарешті, месіянізму, властивого, мабуть, усім відроджуваним націям”²⁰. Але важко погодитися з думкою Ю. Шевельова про те, що М. Хвильовий висував “український варіант євразійства”²¹; насправді український письменник говорив про могутній цивілізаційний рух зі Сходу на Захід, а російські євразійці доводили необхідність створення на континенті “Євразія” могутньої держави на чолі з Москвою.

¹⁷ Хвильовий М. Твори в 5 т. — Нью-Йорк; Балтимор; Торонто, 1983. — Т. IV. — С. 110.

¹⁸ Там само. — С. 421.

¹⁹ Там само. — С. 422.

²⁰ Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // Хвильовий М. Зазнач. вид. — С. 30.

²¹ Шефех Юрій (Шевельов Ю.) Друга черга. Література. Театр. Ідеології. — Мюнхен, 1978. — С. 359.

Від себе додамо, що серед елементів, згаданих Ю.Шевельовим, явно звучать також ідеї раннього О.Герцена, висловлені, наприклад, у начерку драматичного твору “Вільям Пен”, де його герой засуджує “развратную европейскую почву” і висловлює надію на кращу долю людства²².

Як відомо, думки М. Хвильового зустрілися з нищівною критикою, проте й мали своїх adeptів, особливо щодо “лідерства України” в “азіатському ренесансі”. Багато хто робив вигляд, що нічого не зрозумів у писаннях Хвильового, наприклад Ю.Смолич²³. Звичайно, продовжувачі могли знайтися тільки за межами СРСР. На нашу думку, при добрих намірах вони підходили до справи досить спрощено: бачили у Хвильовому такого собі націоналіста, а він сприймав світові процеси ширше і масштабніше, він був щирий у мріях про майбутню Комуну, він хотів вірити у те, що писав. Як вказує справедливо І.Дзюба, “ця ідея не є волонтаристською візією чи екзотичною вигадкою... За нею реальні тенденції визвольних рухів і культурно-відродженських процесів”²⁴. Початок ХХ ст. позначений піднесенням національних сил у багатьох країнах Азії, в Північній Африці. Хвильовий не міг не знати про це.

Хоч би скільки було поспішних тверджень чи неточних формулювань у написаному Хвильовим, зокрема й щодо Євразії, для нас головним є *принципова відмінність* у пафосі і спрямованості його ідей у порівнянні з ідеями “євразійців”. У нього – це віра у майбутнє піднесення пригноблених народів Азії (і України!), їхнє духовне відродження на основі класичної культурної спадщини Європи і Азії. Він зазначав: “Діалектика навчила нас нести світло з Азії, орієнтуючись на грандіозні досягнення Європи минулого”²⁵. (До речі, він свого часу написав був вірш “Ex Oriente lux”). А також висловлював віру в активну участь азійських народів у революційних перетвореннях світу, в які письменник щиро вірив. В цьому немає ні похмурого “панмонголізму”, ні провокаційного “скіфства”, ні імперської апологетики “євразійців”. Хвильовий демонструє справді ренесансний дух гуманізму, віру в братство народів та історичний оптимізм щодо прийдешності колись поневолених народів.

Дискусія навколо ідей М. Хвильового про азійський ренесанс та оптимістична революційна постановка ним питання про вирішальну роль колись поневолених народів Сходу (і України!) у майбутньому відродженні світової культури не знайшла політичного продовження і завмерла зі смертю її автора, але послужила могутнім імпульсом для вияву в Україні зацікавлення Сходом і розвитку сходознавства, а також безпосередньо відбилася на українській літературі того часу. Було створено Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), установчий з'їзд її відбувся у січні 1926 року. Відкрили три (в Києві, Харкові й Одесі) Будинки народів Сходу, які вели громадсько-культурну роботу серед вихідців із східних республік СРСР і пропагували їхню культуру серед українців. Діяли різні сходознавчі інституції за безпосередньої участі видатних вчених орієнталістів А.Кримського, П.Ріттера, А.Ковалівського. Багато писав про життя в східних країнах журнал “Всесвіт”.

Оскільки інших можливостей в ті часи не було, українські письменники почали активно розробляти тематику, пов'язану з життям народів Радянського Сходу, яке вони описували з любов'ю і співчуттям. Такий же підхід до всіх народів колишнього Союзу виявляють сьогодні всі без винятку національно-патріотичні

²² Див.: Герцен А.И. Собрание сочинений в тридцати томах. – М., 1954. – Т. I. – С. 247 та ін.

²³ Смолич Ю. ВАПЛИТЕ і я. // Літературна Україна. – 1987. – 24 вересня.

²⁴ Дзюба І. Україна і світ // Наука і суспільство. – 1990. – № 12. – С. 17.

²⁵ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Січ. – 1990. – № 1. – С. 28.

політичні сили в Україні. У цьому виявилися гуманістичні традиції українського письменства XIX – поч. XX ст., насамперед Т. Шевченка. Класичний аналіз його підходу до висвітлення проблеми національно-визвольної боротьби в поемі “Кавказ” дав І.Дзюба, порівнюючи цей підхід з творами тогочасних російських письменників²⁶. Пригадаймо також твори М. Коцюбинського про кримських татар чи вірші Лесі Українки з Єгипту. Певне розуміння різниці між представниками імперської нації та завойованими тубільцями дає праця С.В. Лур’є “Русское колониальное сознание и этнополитическая реальность Закавказья”, де він пише про намагання уніфікувати тубільців, брак інтересу до їх своєрідності: “Ця відсутність зацікавлення психологічно пояснювалась тим, що фінал всеодно був визначений наперед: кожний народ мусив рано чи пізно злитися з російським або зійти з дороги, а тому вихідний пункт цікавив тільки фахівців”²⁷. Як приклад можна навести той факт, що популярний у 20-і роки російський письменник Б. Пільняк у романі “Голий рік” (1929) ще писав про “жовту загрозу”, тоді як Хвильовий прямо виступав проти цього²⁸.

Що ж до українських письменників, то багато з них відвідали східні республіки, жили там, працювали і створили цілу низку творів. З більшими і меншими прозовими творами і віршами в другій половині 20-х рр. – 30-і рр. виступили О.Досвітній, М.Терещенко, Іван Ле, О.Десняк, Т.Масенко, В.Мисик, І.Каляник, Д.Гуменна, В.Чередниченко. Твори письменників цих республік перекладали П.Тичина, М.Бажан, Є.Ребрик, О.Кирій та ін.

У 1927 році активний член ВУНАС Павло Тичина у складі української делегації відвідав Туреччину. Це знайшло свій відбиток у його творчості: під враженнями подорожі ним написано кілька віршів (“Босфор”, “Де країна Туреччина дивна...”, “В Анкарі”). Поет переклав також низку віршів з турецької. В 1930 р. журнал “Червоний шлях” присвятив Туреччині цілий номер (№ 2).

Олесь Досвітній, який мав особистий досвід перебування на Сході, випустив збірку новел про Китай “Тюнгуй” (1924) і повість “Алай”, а у 1926 році – роман “Гюлле” про життя людей Центральної Азії²⁹. Про національні відносини на Алтаї написав роман “Чорне озеро” Володимир Гжицький (1929).

Але найбільшої популярності зажив роман Івана Ле “Роман міжгір’я”, що почав друкуватися 1929 р. На думку З. Голубевої, він став однією з найприкметніших подій у літературному житті тієї доби і витримав випробування часом. Захоплення викликав головний герой-узбек інженер Саїд-Алі Мухтаров – переконаний і відважний будівник нового життя для свого народу. Того ж року з’явилася збірка оповідань “Аль-кегаль” П.Голоти-Мельника. Про нелегке життя степняків-ногайців написав роман “Шурган” (1932) Пилип Капельгородський, а за рік до цього він опублікував написану 1916 року повість “Аш хаду” про долю ногайського народу до революції в умовах царського колоніального гніту³⁰. Василь Вражливий пише повість “Перемога” (1932) і роман “Справа серця” (1933), де йдеться про “боротьбу за нафту” в Кара-Кугу на березі Каспійського моря. Дослідниця його творчості Інна Приходько зазначає: “Критика не випадково відзначала прекрасне

²⁶ Дзюба І. “Застукали сердешну волю...” (Шевченків “Кавказ” на тлі непроминального минулого) // Сучасність. – 1995. – № 3. – С. 80–94; – № 4. – С. 96–112.

²⁷ Лур’є С.В. Русское колониальное сознание и этнополитическая реальность Закавказья // Восток (Москва). – 1993. – № 3. – С. 51.

²⁸ Хвильовий М. Твори в 5 т. – Балтимор-Торонто. – 1983. – Т.IV. – С. 420–421.

²⁹ Див.: Агеева В. Автор “Алая” та “Гюлле” // Слово і час. – 1991. – № 11. С. 13–16.

³⁰ Про визначну роль П.Капельгородського в історії ногайського народу див: Бойко Л. “Французи поставили 6 золотий пам’ятник...” // Літературна Україна. – 2002. – 5 грудня.

розуміння й відчуття місцевого колориту, оригінальне відтворення побуту кочовиків-казахів тощо”³¹. Пізніше, у 1940 році, з’явилася історична повість Олекси Десняка про героя казахського народу Амангельди Іманова “Тургайський сокіл”.

Цикл віршів “Персіяньські мотиви” написав у 1925–1932 рр. Кесар Білиловський, працюючи лікарем в іранському місті Решті. На жаль, ці вірші опубліковано тільки 1981 року. Як зазначав П.Дегтярев, цикл продовжував “лінію Кримського у “Пальмовому гіллі”³².

Новий імпульс для розвитку східного струменя в українській літературі дало заснування в Харкові Технікуму сходознавства та східних мов і відкриття відомої залізничної магістралі – Турксибу, що було визначною подією в СРСР того часу. На урочистості були запрошені й письменники з України (О. Копиленко, І. Сенченко, В. Мисик, Л. Квітко). В результаті з’явилася низка книг подорожніх нарисів, які завжди мали успіх у читача. Іван Сенченко надрукував “Гіганти пустель” (1932), Василь Мисик – “Тисячі кілометрів” і “Казахстанська магістраль” (обидві книги 1931 р.), Василь Вражливий – “Глибокі розвідки” (1932), Майк Йогансен – “Подорож у Дагестан” (1933) та “Кос Чагил на Ембі” (1936), Валер’ян Поліщук написав “До серця Азії”.

У згаданому Технікумі вчилися й молоді творці художнього слова. Ті, хто вивчали перську мову, їздили на мовну практику в Таджикистан (В.Мисик, Т. Масенко, І. Калянник, Ц. Бану). Знаємо, що В. Мисик став відомим поетом і талановитим перекладачем іраномовної поезії. У його творах скрізь присутній Схід. 1934 року побачила світ його збірка “Турксиб”, пише він і низку поезій про життя таджицького народу, зокрема й поему “Усман” про ватажка повстання 1919 року в Гармі. У 1933 році він закінчив повість “Повстання в Гармі”, але вона з’явилася друком лише 1981 року³³.

Враження про поїздки по Центральній Азії висловив і Терень Масенко у книжках нарисів, перемежованих віршами, “Комуністан” і “Цвіт бавовника” (обидві 1933 р.), збірці віршів “Наша Азія” (теж 1933 р.). 1934 року написав поему “Повстання Турсуной”. І у віршах і в нарисах поет славив “нове життя”, бо він вірив у нього, як, мабуть, вірив і у перемогу світової революції. Такого ж роду підхід до Радянського Сходу в книжках “Майдан”, “Гордість”, у збірці “Східні новели” (1934), в яку включено віршовану “Повість про подорож до Сталінабада, басмацьку банду і сміливого піонера Алі”. Раніше, 1931 року, вийшла книжкою збірка віршів “Дорога на Схід”. Слова, які написав про Масенка побратим по перу Борис Котляров, можна віднести і до всіх інших письменників того періоду, що писали про Схід: “Він був характерним представником молоді тих літ, з її ентузіазмом, з її устремлінням до натхнення, з її прагненням боротьби, яка не завжди знала, з чим вона бореться, і часто бачила свого основного противника лише в байдужості до своєї боротьби, в егоїзмі”³⁴. Можна сказати, що всім творам молодих українських письменників про Схід притаманні оптимізм і революційний пафос, які так яскраво звучать у памфлетах Хвильового. Питання українсько-таджицьких зв’язків детально дослідив відомий вчений, наш “повноважний представник” у Таджикистані, професор Худжандського університету Олександр Дун (1929–2001)³⁵.

Віддав данину орієнтальним мотивам й Іван Багряний, про що свідчать його вірші “Газават” і “Монголія”. До Сходу не раз звертався й Микола Терещенко. Олекса Влизько досить вправно стилізував під “східні” форми свої поезії, присвячені Азії, які увійшли до його “Книги балад” (1930). “У своїх баладах, – пише Ю.Ковалів, – Влизько звертався передовсім до антиколоніальної тематики,

³¹ Приходько І. Василь Вражливий // Прапор. – 1990. – № 5. – С.186.

³² Білиловський К. В чарах кохання. – К., 1981. – С. 23.

³³ Сузір’я. – Випуск 27. – К., 1988.

³⁴ Котляров Б. Освідчуюся в любові // Літературна Україна, 19 травня 1988 р.

³⁵ Дун А.З. Из истории литературных связей таджикского и украинского народов. – Душанбе, 1973.

яку почав освоювати 1927 р. (“Конквістадори”), загострюючи соціальні колізії, що проходять крізь серця конкретних людей”³⁶. Серед його балад слід відзначити “Баладу про басмача Мамета-Абдулу” з її трагічністю³⁷. Писав він і нариси. З творами про народи Сходу виступали також Володимир Сосюра (хрестоматійне “Лі”), Степан Крижанівський, Леонід Первомайський та ін.

У ті смертельні для української культури часи багато хто з літераторів і науковців їхали подалі від України або перебували у засланні в азіатській частині СРСР. Навіть у несприятливих умовах вони продовжували писати, в тому числі й про людей, що їх оточували. Але їхнє ставлення до тубільців було не колонізаторське, не зверхнє, а дружлюбне і співчутливе. Деякі твори були опубліковані, а деякі побачили світ набагато пізніше. Згадаємо тут твори Докії Гуменної, що відвідала Туркменістан (“Кайтарама”, “Ніяз і Гюллер”), Галини Орлівни (“Біш-кунак”), Василя Чапленка (“У нетрях Копет-Дагу”). Ц. Бану взагалі пов’язала своє життя з Таджикистаном і зробила великий внесок у переклад “Шагнаме” Фірдоусі російською мовою³⁸.

Варвара Чередниченко зжилася з Південною Осетією, Олекса Кириї – з Черкесією, Анатоль Олійник – з Каракалпакією, а Є. Ребрик присвятив себе перекладам перської класики, переклав, наприклад, повість С.Айні “Дохунда” (1934). А інший наш земляк, П.Скорик, віддав кращі роки свого життя просвіті чукотського народу.

Павло Тичина, Микола Бажан, Василь Мисик, зробивши своїми видатними перекладами великий внесок у популяризацію літератур народів Кавказу, Центральної Азії і Поволжя у нашій країні, протягом усього свого творчого життя зберегли інтерес до Сходу. Зі Сходом були пов’язані і два з перших українських кінофільмів: “Джальма” (1928) Арнольда Кордюма та “Прометей” Івана Кавалерідзе.

За кордоном українські політичні емігранти активно діяли разом із представниками національно-визвольних рухів народів колишньої Російської імперії, заснувавши т.зв. “прометейський рух”, що діяв у Парижі і Варшаві, організовували конференції, видавали часописи, щоб правдиво інформувати про свої цілі громадськість європейських країн, затуманену, зокрема, й писаннями “євразійців”³⁹.

Пізніше щира зацікавленість в Україні культурою інших народів під ідеологічним пресом компартії була забюрократизована і те, що було названо “співдружністю братніх культур”, знаходило реалізацію в проведенні помпезних одноразових заходів: декад, фестивалів, ювілеїв, обміні делегаціями. Були, звичайно, й переклади творів, в основному, авторів-“співців Країни Рад”. Тому на сьогодні ще багато треба зробити, щоб налагодити справжнє ділове співробітництво в галузі культурного обміну між народом України і народами Центральної Азії, Кавказу, Поволжя і Сибіру. Важливу роль у цій роботі з нашого боку мають відіграти українські сходознавці. На це мають звернути увагу як академічні установи, так і навчальні заклади.

Сходознавство багато завинило перед східними народами, котрі опинилися в кордонах Російської імперії, а потім СРСР. На Заході про них практично нічого не знають. Моральний обов’язок всіх сходознавців, особливо російських, зробити все, щоб висвітлити правдиву історію, розкрити багатство культури, показати духовне життя народів Поволжя, Уралу, Сибіру і Далекого Сходу, відкрити їх світові.

³⁶ Ковалів Ю. “... Бо зустрінеш у мені вогонь”. Штрихи до портрета Олекси Влизька // Радянське літературознавство. – 1988. – № 8. – С. 27.

³⁷ Влизько О. Вибране. – К., 1988. – 121–123.

³⁸ Шокало О. Подорож у країну “Шагнаме” // Літературна Україна. – 1976. – 14 вересня.

³⁹ Софеаих Е. Le mouvement prometéien // Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien. – 1993. – VII–XII. – No 16. – pp. 9–45; Прометейський рух // Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1970. – Т. VI. – С. 2357–2358.